

II BÖLMƏ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

NİZAMİ QASIM oğlu XƏLİLOV

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

XALQ YARADICILIĞI, SƏNƏTKAR QÜDRƏTİ (Ə.Haqverdiyev – 150)

XIX əsrin sonunda Azərbaycan dramaturgiyasında maarifçiliyin növbəti mərhələsinə başa çatdıran Ə.Haqverdiyev XX əsrdə realist və demokratik ədəbiyyatımızın və sənətimizin təşəkkülündə əhəmiyyətli xidmətlər göstərmişdir.

Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında realist və demokratik ədəbi təmayülün inkişafında Ə.Haqverdiyevin misilsiz və özünəməxsus rolu olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, M.S.Ordubadi, Ü.Hacıbəyov və digər görkəmli nümayəndələri ilə yanaşı bu böyük sənətkar da yaradıcılığı ilə bir sıra ədəbi-estetik, ictimai-siyasi, xəlqi və milli problemlərin bədii həllində indinin özündə də müasirliyini qoruyub saxlayan mühüm və dəyərli işlər görmüşdür. Onun “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” və digər pyesləri, “Marallarım”, “Xorndanın cəhənnəm məktubları”, “Şeyx Şəban”, “Ac həriflər”, “Mirzə səfər” və s. kimi klassik nəsr əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm ədəbi-bədii janrlarından biri kimi ədəbiyyat tariximizin qızıl fonduna daxil olmuşdur. İctimai ziddiyyətləri, tragik-komik mövzuları realist planda şirin, axıcı və rəvan dildə təsvir edən ədib aşağı zümrədən olan insanların acı taleyinə çox həssaslıqla yanaşır, onların ağır, dözülməz həyat tərzlərini kəskin, realist planda sənətə gətirirdi.

Ə.Haqverdiyev istər tarixi mövzulardan yazsın, istərsə yaşayıb-yaratdığı müasir dövrün hadisələrindən bəhs etsin, hər yerdə və həmişə bir vətəndaş sənətkar kimi çıxış edir, zamanəsinin mənəvi eybəcərliklərini ustalıqla, amansızcasına ifşa və ittiham edirdi. Onun yaradıcılığında həm iflasa uğrayan mülkədar psixologiyasının və əxlaqının ifşasının canlı mənzərələrini görürük, həm də bu iflas fonunda mürtəce din xadimlərinin törətdikləri rəzalət və cəhalətin canlı xalq dilində əks olunan lövhələrini müşahidə edirik. Ümumən, ədibin yaradıcılığında folklorizmdən bəhrələnən xəlqilik, realizm və həyat həqiqətləri həmişə çox güclü və aparıcı olmuş, ədəbi dilin təbiiliyi, səlisliyi, aydın və canlılığı onun əsərlərini fərqləndirmişdir.

Xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, adət-ənənəsini, incəsənətini, məişətini dərinlən bilən Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev yaradıcılığının ilk günündən başlayaraq folklorlardan məharətlə istifadə etmişdir. Ədibin yaradıcılığının bu cəhətini səlis müşahidə edən professor K.Məmmədov yazır: “Haqverdiyev də xalq yaradıcılığına məhəbbətlə bağlanan söz ustalarındandır. O, əlinə qələm aldığı gündən son nəfəsinə qədər şifahi xalq ədəbiyyatına bağlanmış, özünün bir sıra əsərlərinin mövzu və məzmununu nağıl, dastan və lətifələrdən almış, onu öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə yaradıcı surətdə işləyib orijinal, mükəmməl, bədii əsərlər yaratmışdır”(1,105).

Xalq ədəbiyyatı ilə Ə.Haqverdiyevin bağlılığı geniş və çoxşaxəlidir. Bu bağlılıq və əlaqənin əsas köklərini bilmədən ədibin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatından istifadənin müxtəlif cəhətlərini öyrənmək əlbəttə ki, maraqlı olardı. Onun xalq yaradıcılığı ilə yaxından bağlılığının bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Bunlar hansılardır?

Əvvəla, ədibin boya-başa çatdığı, yaşayıb-yaratdığı, Qarabağın xanlıq paytaxtına çevrilmiş Şuşa şəhər mühiti xalq yaradıcılığı ilə olduqca zəngin bir yerdir. Xalqımıza X.B.Natəvan, N.Vəzirov, Q.Zakir, Y.V.Çəmənəzəminli kimi yazıçılar, Ü.Hacıbəyov, C.Qaryağdı, Seyid Şuşinski, Bülbül və b. kimi klassik bəstəkar və xanəndələr bəxş edən bu şəhər tarixən mədəniyyətin, sənətin

bir növ beşiyi olmuşdur. Gözəl ab-havası, iqlimi, yaraşqlı, səfalı mənzərəsi ilə Şuşa həmişə ürəklərdə sevinc, fərəh, şadlıq doğurmuş, yaradıcı adamlar üçün ilham mənbəyinə çevrilmişdir.

Görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Yaşar Qarayev Qarabağ-Şuşa mədəniyyətinin təkcə Azərbaycan üçün deyil, dünya mədəniyyətindəki əlahiddə yerini müəyyənləşdirərək yazırdı: “Nyu-Yorkda Azadlığa, Tbilisidə ana dilinə abidə var. Dinə, peyğəmbərə, İsayə ən böyük heykəli Lissabonda qoyublar. Mədəniyyət – poeziyaya, musiqiyə, muğama heykəli isə biz qoymalıyıq. Özü də mütləq Şuşada! Çünki “külli-Qarabağın abi-həyatı” ən çox məhz Şuşada həmişə bayatıdan, həmişə musiqidən və poeziyadan ibarət olub. Əsatir, folklor, dil, etnos, adət-ənənə, bədii təfəkkür və milli özəlliklə məkan, ərəzi, torpaq və təbiət arasında qaynaq və qovuşaq çox az bölgələrdə burada olduğu qədərdir”(2).

Ə.Haqqverdiyev belə bir mühitdə doğulmuş, böyümüş, rəsmi məktəb dərsləri ilə yanaşı, Şuşa təbiətinin, mühitinin də əsrarəngiz dərslərini almışdır. Təkcə Qarabağın ucsuz-bucaqsız regionlarından deyil, Laçından, Qubadlıdan, Gorus, Qafan, Sisyan və s. yerlərdən, İrandan, Dağıstandan, Borçalıdan, Dərbənd civarlarından peşə-sənətlə, maddi və mənəvi ehtiyacla bağlı bir sıra adamlar da axıb Şuşaya gəlmişlər. Buna görə Şuşa həm də gözəl istirahət yerinə: çalmaq, oynamaq, əylənmək, mənəvi və estetik zövq almaq məkanına çevrilmişdir. “Hər nöqtəsi bir tarix səsləyən” /Y.V.Çəmənəminli/ Şuşanın poetik mənzərəsi, dağlar zirvəsində qartal kimi qərar tutması, Xan qızı, İsa bulağı, Turşsu bulaqları, Cıdır düzü kimi səfalı, mənzərəli yerləri və sairə də xalq yaradıcılığının inkişafı, sənətin və mədəniyyətin tərəqqisi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bundan başqa bu şəhərdə yaşayanların təbiətində lətifəçiliyə, zarafat və gülüşə, satirik səciyyəli əhvalatlara, atmacalara da böyük həvəs olmuşdur. A.Şaiq yazır: “Azərbaycan xalqının incəsənətində parlaq bir mövqe tutan bu şəhərin əhalisində ayrıca bir xüsusiyyət vardır. Həyatı şən keçirməyə xüsusi meyl göstərən şuşalıların gözəl lətifələr düzəltməkdə böyük məharəti var. Təsadüfi deyil ki, böyük, kiçik, hər bir Şuşalı ilə söhbət etdikdə, hər sözünün başında bir lətifə deyir”(3,267).

Vaxtilə Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhimbəy Haqqverdiyevin, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin, Firudin bəy Köçərlinin, Süleyman Sani Axundovun, Xurşudbanu Natəvanın, Cabbar Qaryağdıoğlunun, Bülbülün, Niyazinin, Fikrət Əmirovun, Xanşuşinskinin onlarla digərlərinin ruhunda, ürəyində məhz Şuşadan – Cıdır düzündən başlayan cığır – ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin şahrah yoluna çevrilmişdir...

Yazıcının dünyagörüşünün formalaşmasında, inkişafında onun yaşadığı mühitin, təbiətin, ümumən məkanın və zamanın mühüm rolu olması şəksizdir. Yenə də, görkəmli yazıçı Y.V.Çəmənəminlinin dili ilə demiş olsaq: “dağlı, çeşməli yerin xalqı daha incə dilə, daha şairanə tərkiblərə malik olur”(4,48).

Ə.Haqqverdiyev bəlkə də Qarabağda – Şuşada deyil, başqa bir yerdə böyüsəydi, bu keyfiyyətlər olduğu kimi ədibin yaradıcılığında öz əksini tapmazdı. Çünki, mühit, şərait yazıcının psixoloji dünyasının formalaşmasında, yaradıcı həyatında böyük rol oynayır. Məşhur rus yazıçısı A.Tolstoy haqlı yazır ki: “Əgər mən kənddə yox, şəhərdə doğulsaydım, uşaqlıqdan minlərlə şeylərdən, - yəqin ki, - hasarlara qonmuş sırsıradan, başlı-başına buraxılmış kəndlərdən, milad bayramı günlərində qazma daxmalardan, fal mərasimlərindən, nağıllardan, min bir ətir saçan nəğmələrdən, xırmanlardan xəbərsiz olar, köhnə Moskvanı belə təbii, öz mənşəyinə uyğun surətdə təsvir edə bilməzdim. Köhnə Moskvanın mənzərəsi mənə uşaqlığın unudulmaz xatirələrini pıçıldayırdı. Elə bundan da dövrün tələbatı və onun əlamətləri doğurdu”(5,793).

Bu yaradıcılıq psixologiyasının mühüm əlamətlərindəndir ki, bu fikirləri eynilə Əbdürrəhimbəy Haqqverdiyevə də şamil etmək olar. Ədibin müasiri, dostu və tədqiqatçısı professor Əziz Şərif yazır: “Onun söhbətlərindən doymaq olmazdı. Hər nədən danışsaydı, Əbdürrəhimbəy hər dəfə dinləyəne müxtəlif sahələrdən dəqiq və maraqlı məlumat verərdi. Onun danışmaq tərzində çox cəlbedici idi. Gülməli bir şey nəql edəndə Əbdürrəhimbəy elə incə yumor işlədirdi ki, ən qaraqabaq adam da özünü gülməkdən saxlaya bilməzdi. O öz gördükləri və eşitdiklərindən, Şuşada (Uca dağ başında”), Ağdamda, Azərbaycanın və İranın başqa yerlərində müşahidə etdiyi hallar və adamlardan (“marallardan”), təzə yazdığı və yaxud yazmaqda olduğu və yazmaq istədiyi hekayələrinin məzmunundan mənə çox şey nəql etmişdi. Mirzə Səfəri, qoca tarzəni, ovçu Qasımı və

sair qəhrəmanlarını mən müəllifin öz şifahi söhbətlərindən tanıyırdım. Kim bilir, o zaman ondan eşitdiyim nağıl və hekayələri dəftərçəmə yazıb saxlasaydım, bəlkə də böyük yazıçımızın bu gün bizə məlum olan əsərlərinə xüsusi bir cild də əlavə edilmiş olardı!..”(6,278).

Ə.Haqverdiyevin təsvir etdiyi tiplər olduqca real, gerçək və həyatidir. Çünki, ədib onları həyatda görmüş, müşahidə etmiş və sonra qələmə almışdır. Görkəmli yazıçı Y.V.Çəmənzəminli “Şəxslərin və hadisələrin tipləşməsi” məqaləsində ədibin tiplərinin bəzilərinin yaxından tanıdığını qeyd edirdi: “Əbdürrəhimbəyin ağıçı mələyi də həqiqi simadır. Ağıçı Mələk Qarabağ təziyələrində məşhur bir qadın idi. Gözəl səsi var idi. Ortaboy, qarayanız bir adam idi. Ağı deyərkən özü də ağlardı, ağlamaqdan kirpikləri tökülmüşdü. 1911-ci ildə bu qadına Aşqabadda rast gəldim. Xalq ədəbiyyatını gözəl bildiyi üçün bir gün onu bacımgilə qonaq çağırdım. Gəldi, lakin qələmi əlimdə görər-görməz duruxdu və bir söz demədi: adım “Molla Nəsrəddin”ə düşər deyə çəkindi...”

Əbdürrəhimbəyin “Haqq Mövcud”u da həqiqi simadır. Bu adamın əsil adı Molla Qurban idi. Lakin camaat arasında “Haqq Mövcud” adı ilə məşhur idi. Onun doğrudan da nüsxəbənd Məşədi Əkbərlə əlaqəsi olmuşdur”(2,48).

Ədib Şuşada yaşayarkən o zamankı mühiti, müxtəlif təbəqələrə məxsus adamların xarakterini, psixologiyasını dərinlən öyrənmişdi. Onun əsərlərinin əksər qəhrəmanları – “maralları”, onun müasirləri, mühitin yetirmələri idi... Xalqın ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi problemləri, bir sözlə, çatışmayan cəhətləri həmişə onu düşündürür və narahat edirdi. Haqverdiyev istər Peterburqda təhsil aldığı illərdə, istərsə də Tiflis və Azərbaycanın müxtəlif yerlərində işlədiyi vaxtlarda xalq həyatının dərinliklərinə nüfuz edərək, onu mükəmməl müşahidə etmişdir. Ona görə də ədibin əsərlərində xalq həyatının təsviri olduqca canlı və təbii şəkildə əks olunurdu. Böyük rus dramaturqu A.N.Ostrovski bədii yaradıcılığın sirlərindən bəhs edərkən göstərirdi ki: “Xalq yazıçısı olmaq üçün Vətənə məhəbbət bəsləmək azdır, çünki bu məhəbbət yazıçıya enerji, hiss verir, məzmun vermir; odur ki, vətəni sevməklə bərabər xalqı yaxşı bilmək, onunla yaxınlaşmaq, ona dərinlən aşına olmaq lazımdır. Bədii istedad üçün ən gözəl məktəb öz xalqının həyatını öyrənməkdir. Xalqın həyatını bədii şəkildə əks etmək isə yaradıcılıq fəaliyyəti üçün ən gözəl sahədir(7,577). Ruhən xalqa bağlı olan, xalq həyatını, onun adət-ənənəsini, məişətini dərinlən bilən Ə.Haqverdiyev də məhz bu mənada xalq yazıçısı idi.

Demək olar ki, Ə.Haqverdiyevin həyatı da xalq yaradıcılığı ilə çox yaxından bağlı olmuş və yaradıcılığı boyu bunlar ona ilham vermişdir.

Məlumdur ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində tənqidi realizm bədii ədəbiyyat aləmində aparıcı mövqə tuturdu. Tənqidi realistlərin yaradıcılığında isə xalqın mövcud həyat şəraiti, yaşam və düşüncə tərz, onun arzusu və istəklərinin epik və gerçək əksi, bütün bunları təsirli və anlaşıqlı olması üçün şifahi xalq ədəbiyyatına böyük maraq və istifadə xüsusilə qüvvətli idi. Bu dövr haqsızlıq, ədalətsizlik, despotizm, burjua patriarxal zülmünün hökm sürdüyü bir vaxta təsadüf edirdi. Bu illərdə təkcə Azərbaycan yazıçıları deyil, Avropa və çarizm imperiyası mühitində yaşayan digər millətlərin, xalqların sənətkarları da zamanın haqsızlıqlarına qarşı bədii əsərləri ilə də mübarizə aparırdılar. Onların arzuları millətlərini azad və xoşbəxt görmək idi. Tənqidi realistlərin dünyagörüşlərində vətən və xalq anlayışı tam aydın idi. XIX əsr ədəbiyyatından bəhs edərkən M.Qorki yazırdı ki, “xalq həmin dövrün bütün yazıçılarının sevimli qəhrəmanı idi”(8,94).

Ə.Haqverdiyevin şifahi xalq ədəbiyyatından geniş istifadə etməsinin bir cəhəti də yaşadığı dövrün tələb və ehtiyaclarından irəli gəlirdi. Xalq və Vətən anlayışı böyük nasir və dramaturqu düşündürən başlıca, aparıcı motivasiya idi. Ədib sələflərinin yolunu təzələyir, klassik ənənələri inkişaf etdirərək, onu yeni çalarlarla, məzmun və ideyalarla zənginləşdirirdi.

Ə.Haqverdiyevlə bir dövrdə yazıb yaradan C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi və başqa sənətkarlar da xalq yaradıcılığından bacarıqlı istifadə etmişlər. Bu dövrdə qızğın fəaliyyət göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalı başqa yazıçılarda olduğu kimi Ə. Haqverdiyev yaradıcılığında da mühüm rol oynamışdır.

Jurnalda atmacalardan, lətifələrdən, yumoristik hekayələrdən, bir sözlə xalq kütləsinin başa düşəcəyi şifahi xalq nümunələrindən geniş istifadə olunurdu. Dil sadəliyi, koloritliliyi, jurnalda materialların əsasını təşkil edirdi. Ə.Haqverdiyev jurnal haqqında xatirələrində yazırdı: “C.Məmmədquluzadə jurnalın dilinin sadəliyi haqqında deyirdi: “Mən axundlar üçün, savadlılar

üçün yazmayıram, mən avam kütlə üçün yazıram, ona görə də gərək mənim dilim sadə və avam üçün anlaşılan olsun”(9,432). Bu jurnalda çalışanlar xalq ədəbiyyatını mövzularına, məqsəd və niyyətlərinə uyğun şəkildə dəyişdirir, ona satirik forma və məzmun verir, öz fikirlərini gülə-gülə, güldürə-güldürə, eyni zamanda düşündürə-düşündürə xalqa çatdırırlar. Bu sənətkarlar tərbiyəvi fikir və düşüncələrini kütləyə çatdırmaq üçün folklordan ədəbi bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Belə sənətkarlardan biri də Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev olmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında toplaşan yazıçılar üzünü xalqa tutub “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!” şüarı altında mübarizəyə başlamışdılar. Onlar xalqın mənəvi həyatının tipik cəhətlərini saf-çürük edib, hər şeyi olduğu kimi əks etdirirdilər. Bütün bunlar folklor motivləri ilə qaynaq edilə-edilə, müxtəlif bədii üsullarla xalqa çatdırılırdı. Bu üsul jurnalın özünün tələb və niyyətinə, məqsəd və amalına çox uyğun idi. Bir qədər də mübaligəli desək, bu jurnalda elə bil ki, bir folklorlaşma prosesi gedirdi. Yəni xalq həyatı, məişəti, onun keçmişi, gələcəyi, çatışan və çatışmayan cəhətləri folklorla vəhdətdə öz əksini tapırdı.

Şübhəsiz, bunlar da Haqverdiyev yaradıcılığına təsir etməyə bilməzdi. Onun realist dramaturq və nasir kimi yetişməsində xalq həyatı ilə bağlı əhvalat və hadisələrin də güclü təsiri olmuşdur.

Ə.Haqverdiyevin xalq yaradıcılığına həvəsini artıran amillərdən biri də ədibin həyat yoldaşı Tükəzban xanımın əlaqədardır. Bu qadın savadsız olsa da iti hafizəyə, zəngin həyat biliyinə malik idi. O, çoxlu nağıl, əfsanə, lətifələr bilirdi. Ədib ondan eşitdiyi folklor nümunələrini səlqə ilə bir dəftərə yazır və bədii yaradıcılığında istifadə edirdi. Tədqiqatçıların dediyinə görə Tükəzbanın söylədiyi nağıllardan “Qırmızı don” Haqverdiyevin daha çox xoşuna gəlmiş, “Pəri cadu” pyesindəki odunçu Qurban surətini də ədib oradan götürmüşdür(1,36-38).

Ümumiyyətlə, bir yazıçı-dramaturq və alim-tədqiqatçı kimi Ə.Haqverdiyevin folklorla münasibəti ciddi və səmərəli olmuşdur. Ən kiçik folklor nümunəsindən belə yan keçməmiş, həmişə təmasda olduğu mühitdən, adamlardan, oxuduğu əsərlərdən dəftərcəsinə folklor faktlarından nümunələr köçürmüşdür.

Ə.Haqverdiyev öz dövrünün geniş erudisiyalı, dərin və geniş intellektə malik, savadlı ziyalılarından olmuşdur. O, 1880-ci ildən, demək olar ki, ömrünün bütün gənclik illərində dövrün mükəmməl təhsil sistemindən bilik və savad almışdır. Şuşa və Tiflis realnı məktəblərini bitirir, Peterburqda Yol Mühəndisliyi İnstitutunda təhsil alır, burada səkkiz il müddətində yaşayır, paralel olaraq azad müdavim kimi Peterburq Universitetində Şərq fakültəsində təhsil alır, Şərq və Avropa ədəbiyyatının sirlərinə vaqif olur. Peterburq ədəbi, mədəni və elmi mühiti onun təfəkküründə yeni üfüqlər açır. O, ilk əsərlərini də (“Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini” (1892), “Dağılan tifaq” (1896) burada yazır. Onun xalq yaradıcılığına meyli lap əvvəldən olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, 1899-cu ildə Peterburqdan Şuşaya qayıdan Əbdürrəhimbəy Şuşada qaldığı iki il müddətində mütəmadi olaraq xalq yaradıcılığı nümunələri toplamaqla məşğul olur...

Ə.Haqverdiyev həm də poliqlot olubdur. Əldə olan faktlar göstərir ki, o, fransız, rus, ərəb, fars dillərini, Zaqafqaziya xalqlarından erməni və gürcü dillərini, türk dil ailəsinə daxil olan əksər türk xalqlarının – özbək, türkmən, tatar dillərini mükəmməl, bəzilərini isə qismən bilibdir(10).

Lakin sənət adamı üçün ən kamil mənbə onun öz ana dilini mükəmməl bilməsidir.

Bu erudik, elmi-nəzəri potensialına görə Ə.Haqverdiyev 1924-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının ölkəşünaslıq bürosuna üzv seçilmişdir.

Bütün bunlar onun bədii təfəkkürünə təsiri ilə yanaşı, elmi-nəzəri, ədəbi mülahizələri, folklorla dair tədqiqləri, məqalələrinin əsasına çevrilirdi. Görkəmli ədibin folklorla dair tədqiqləri, xalq yaradıcılığı barəsində gördüyü böyük əvəzedilməz işlər xüsusilə təqdirəlayiqdir...

Keçən əsrin 20-ci illərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra folklorla – xalq yaradıcılığına ədəbi-siyasi mühitdə maraq daha da artdı. Bu illərdə xalqın şifahi xəzinəsini toplamaq üçün dövlət səviyyəsində müəyyən tədbirlər nəzərdə tutuldu və xeyli işlər görülməyə başladı. Beləliklə, hətta 1923-cü ildən başlayaraq “Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti” adlı bir xüsusi təşkilat yarandı.

Əlbəttə, indi müasir oxucular üçün “Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti” anlamı müəyyən dərəcədə o qədər də anlaqlı deyil. Bu, əslində Azərbaycan mədəniyyətini – dilini, ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, musiqisini, etnoqrafiyasını, arxeologiyasını, bu qəbildən olan

bütün sahələri o dövrün elmi-nəzəri tələbləri səviyyəsində sistemli şəkildə tədqiqi, materialların toplanması və nəşri problemlərini həll etməli olan nüfuzlu bir təsisat idi. Müasir anlamda bu “Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət”dir. Bu cəmiyyət 1929-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan folklorunu, şifahi xalq ədəbiyyatı abidələrini, bunlara aid materialların toplanması, qeydə alınması, sistemə salınması və qismən dərc edilməsi sahəsində xeyli iş gördü¹.

Cəmiyyətin yarandığı ilk günlərdə üç əsas şöbə fəaliyyətə başladı ki, bunlardan da biri tarix-etnoqrafiya bölməsi olmuşdur. Bölməyə görkəmli yazıçı Ə.Haqverdiyev rəhbərlik edirdi. Cəmiyyətin folklor komissiyasına isə Hənəfi Zeynallı başçılıq edirdi. Buna baxmayaraq, bu komissiyanın işinin təşkilində Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin bir ağsaqqal və xalq ədəbiyyatının bilicisi kimi müstəsna rolu olmuşdur. Bu cəmiyyətdə daşdığı vəzifələr barəsində Ə.Haqverdiyev öz əli ilə yazdığı “Tərcümeyi-halım”da göstərir ki, o, 1923-1925-ci illərdə “Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti”nin sədr müavini və sonra sədri vəzifəsində çalışmışdır.

Bu vaxtlar dil məsələsinə də böyük diqqət yetirilirdi. İlk illər Azərbaycan dilini öyrənən türkoloji yarım bölmə tarix-etnoqrafiya bölməsinin tərkibinə daxil idi və məlumdur ki, dil problemlərinin öyrənilməsi xalq dili ilə sıx bağlıdır. Bu mənada istər-istəməz folklor, folklor mətnlərinə müraciət edilirdi. Ə.Haqverdiyev bu illərdə xalq yaradıcılığının toplanması ilə daha ciddi məşğul olurdu. O, bir rəhbər işçi və elmin təşkilatçısı kimi V.A.Bartoldun, İ.İ.Meşşaninovun, N.İ.Aşmarinin və başqa görkəmli alimlərin Azərbaycana aid bir sıra əsərlərinin Azərbaycanda ilk dəfə çap olunmasına təşəbbüs göstərmişdir ki, bu müəlliflərin əsərləri Azərbaycanşünaslığın öyrənilməsində əhəmiyyətli elmi mənbələr idi. Ədib eyni zamanda həmin müəlliflərin əsərlərindəki faktların daha da dəqiqləşməsi və zənginləşməsinə məsləhətləri ilə yaxından köməklik də göstərmişdir.

Ə.Haqverdiyev özü xalq yaradıcılığının toplanması ilə şəxsən məşğul olmuş və bir sıra elmi, nəzəri fikirlər söyləmişdir. Ədibin tərcümeyi-hal faktlarından da məlumdur ki, o hələ Peterburqda oxuyarkən və sonra Şuşaya--Qarabağa qayıdaraq fəaliyyət göstərərkən Qarabağ folklor materiallarının toplanması işi ilə ardıcıl məşğul olmuşdur. Onun yaradıcılığında folklorun toplanması və öyrənilməsi əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir. Birincidə, ədib bir tədqiqatçı alim kimi xalq yaradıcılığının bəzi sahələri haqqında maraqlı elmi-nəzəri fikirlər söyləyir, ikincidə isə xalqdan topladığı nümunələri əsərləri daxilində olduğu kimi, eşitdiyi şəkildə verir. Bu vaxt o, topladığı nümunələrlə təsvir etdiyi hadisələr arasında elə bir üzvi əlaqə yaradır ki, onları bir-birindən ayırmaq çətinləşir. Burada da yazıcının qarşısında iki vəzifə dayanırdı. Haqverdiyev bu vaxt bir tərəfdən xalqdan eşitdiyi əfsanə, rəvayət və lətifəyə, xalq deyimlərinə həyat verir, yaşadır, digər tərəfdən əsərinin daha oxunaqlı, təsirli və cəlbedici olmasına nail olurdu. Akademik M.Arif Ə.Haqverdiyevin nəsr yaradıcılığının keyfiyyətlərindən bəhs edərkən ona yüksək qiymət verir və bu nəticəyə gəlir ki: “Onun (Ə.Haqverdiyevin – N.X.) hekayələrini oxuyanda elə bil ki, gözəl bir nağıl dinləyirik(11,181).

Digər tərəfdən Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığına təsir edən amillərdən biri də xalq tamaşaları və el oyunları olmuşdur. Ədib inqilabdan əvvəl Azərbaycan teatrının tarixinə dair dil, ədəbiyyat, folklorun bəzi nümunələri haqqında xeyli axtarışlar aparmış və materiallar toplamışdır. Onun “Azərbaycanda teatr”, “Artistlik sənəti haqqında”, “Müsəlmanlarda teatr”, “Böyük islahat”, “Bizim yabılığımız”, “Ədəbi dilimiz haqqında”, “Əski və yeni türk ədəbiyyatı nümunələri (heca vəznü)”, “Türk dili haqqında” və bir sıra başqa məqalələri vardır ki, bu gün belə öz elmi və təcrübi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Ədibin arxivində tarix, etnoqrafiya və folklorun bir çox nümunələri: tapmaca, dastan, nağıl, xalq mahnıları və sairə haqqında da maraqlı fikir və mülahizələri vardır. Ə.Haqverdiyev Asiya xalqları muzeyinin elmi əməkdaşı Y.E.Bertelsin “Fars teatri” kitabından bəhs edərkən Məhəmmədin ölümü ilə əlaqədar bəzi fikirlərlə razılaşmır və elmi dəlillərlə obyektiv mübahisəyə də girişir(12). O, “Türk dili haqqında” məqaləsində türk dilli xalqlarının qədim və müasir dil və

1. Qeyd: “Tətəbbü”-ərəb sözüdür, tədqiq etmə, araşdırma, müəlitə, ardınca, arxasınca getmək mənalıdır. Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə), 4-cü cild, Bakı, Sərq-Qərb, 2006, s.455.

ədəbiyyatları barədə, Bilgə Xaqan və onun qardaşı “Kül-Tigin” abidəsi, folklorda geniş yayılmış “Xızır İlyas” əfsanəsi haqqında da qiymətli mülahizələr söyləmişdir.

Böyük yazıçı, ustad sənətkar, həqiqi vətəndəş Ə.Haqverdiyev xalqının mənəvi dünyasından qopmuş və bu mənəvi dünyanın xəzinəsini ləyaqətlə qorumuş və ona yeni-yeni incilər, mirvarilər əlavə etmişdir. Onun zəngin irsi Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Məmmədov K. Ə.Haqverdiyev. Bakı, Gənclik, 1970,
- 2.Bax: Qarayev Y. Qarabağ folkloru: “Nərmü-nazik bayatı”, yaxud “Küllü Qarabağın abı-həyatı”, Azərbaycan folkloru antalogiyası, V kitab (Qarabağ folkloru), Bakı, Səda nəş.,2000.
- 3.Şaiq A. Əsərləri, V cild, Bakı, Yazıçı, 1978.
- 4.Cəmənəminli Y.V..Seçilmiş əsərləri, 3-cü cild, Bakı, Elm 1977
5. Толстой А, Полное собр. Соч. т . 9, Гослитиздат. М. 1946.
6. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. Bakı, Azərnəşr,1977.
- 7.Ostrovski A.N, Dikens haqqında qeydlər, Əsərləri, X cild, Moskva,1947.
- 8.Горький М. Собрание литературно-критических статей.М., Гослитиздат,1941.
- 9.Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. 2-ci cild, 1971.
- 10.Bax: K.Məmmədov. Ə.Haqverdiyev, Bakı, Gənclik,1970; C.Xəndan. Unudulmaz xatirələr. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., №57,17 dekabr,1960.
- 11.Arif M. Sənətkar qocalmır. Bakı, Yazıçı,1980.
- 12.Bax:Ə.Haqverdiyev. Народные зрелища и религиозные мистерии в Азербайджане. Азərb.Respub. Əlyazmaları fondu, Arxiv 10, Q-5/83.

XÜLASƏ

Xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, adət-ənənəsini, incəsənətini, məişətini dərinlən bilən Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev yaradıcılığının ilk günündən başlayaraq əsərlərində folklordan məharətlə istifadə etmiş və yeri gəldikdə nəzəri mülahizələr də söyləmişdir.

Xalq ədəbiyyatı ilə Ə.Haqverdiyevin bağlılığı geniş və çoxşaxəlidir. Bu bağlılıq və əlaqənin əsas köklərini bilmədən ədibin yaradıcılığında folklordan istifadənin müxtəlif cəhətlərini öyrənmək çətinidir. Onun xalq yaradıcılığı ilə yaxından bağlılığının bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Məqalədə bütün bunlara aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: *Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, xalq həyatı, folklor, realizm, canlı xalq dili*